

В. АЛЕКСАНДРОВА, М. ГОРОХОВАТСЬКА, Т. ЩЕДРИНА

СПІЛЬНІ ПІДПРИЄМСТВА ЯК ФОРМА ТРАНСФЕРУ ТЕХНОЛОГІЙ

Технологічний розвиток виробництва у ХХ столітті, особливо в другій його половині, зблизив провідні держави світу в багатьох сферах їхньої діяльності, зокрема в науково-технічній. Відбувається об'єктивний процес глобалізації наукових знань і напрямів їх матеріалізації у виробництві. Цей процес сприяє об'єднанню світового науково-технічного потенціалу для розв'язання багатьох проблем, пов'язаних з умовами життя людей. Ідеться передусім про проблеми, зумовлені загрозливим забрудненням навколишнього середовища, низьким рівнем здоров'я людей та іншими факторами, без урахування яких неможливе підвищення життєвого рівня населення в будь-якій країні світу. Отже, зростає потреба в обміні науково-технічними досягненнями між країнами і застосуванні відповідних форм співробітництва. Для цього створюються транснаціональні корпорації, розробляються міжнародні програми з метою розв'язання глобальних науково-технічних проблем.

В умовах формування ринкових відносин найскладнішою проблемою матеріалізації нових наукових знань є процес передачі до виробничої сфери результатів наукових досліджень, у тому числі тих, що виконуються на міжнародному рівні. Необхідною умовою здійснення цього процесу має бути розвиток експорту та імпорту науково-технічної продукції, їх ефективне співвідношення, зумовлене рівнем попиту на інновації в межах внутрішнього та зовнішнього ринків.

Цей розвиток значною мірою забезпечується спільним підприємництвом, тобто співробітництвом з іноземними підприємствами та виробничими об'єднаннями. До форм такого підприємництва належать спільне патентування і ліцензування, спільне закріплення і придбання прав на використання результатів науково-технічної діяльності в обмін на ліцензійний платіж, співробітництво за контрактами, що складаються на взаємовигідних умовах, і, нарешті, організація спільних підприємств, коли партнери по використанню науково-технічних досягнень здійснюють, також на взаємовигідних засадах, інвестування та розподіл прибутків і ризику від інноваційної діяльності.

Спільні підприємства (СП) — одна з найпрогресивніших комплексних форм довготривалого економічного, науково-технічного та виробничого співробітництва, що спирається на об'єднання різнонаціональних капіталів і доповнює традиційні торговельно-економічні відносини. Формування зовнішнього капіталу і власності при створенні СП дає змогу враховувати інтереси всіх співзасновників, сприяє їх взаємодії з метою безперервного вдосконалення виробничої бази, застосування нових технологій, підвищення якості продукції, її оновлення задля поліпшення кінцевих результатів спільної діяльності.

Досвід різних країн світу, зокрема Китаю, свідчить, що створення підприємств з використанням іноземних інвестицій, у тому числі і СП — ефективний шлях випуску високоякісної конкурентоспроможної продукції. Така ефективність забезпечується багатьма факторами:

- прямою зацікавленістю іноземного партнера у швидкому освоєнні прогресивної технології, в її подальшому вдосконаленні, у своєчасній заміні виробничого устаткування, в контролі за якістю продукції, яка випускається, в поділі між партнерами всієї міри ризику;
- отриманням доступу до певних видів техніки, яку неможливо придбати за каналами ліцензійної торгівлі через існування обмежень;
- істотним підвищенням продуктивності праці (в середньому вдвічі);
- можливістю залучення прогресивної технології за каналами прямого інвестування, які не потребують додаткових витрат;
- сприятливими умовами для вдосконалення виробничої, галузевої та асортиментної структури;
- зростанням експортного потенціалу;
- встановленням тісних і тривалих відносин ділового співробітництва з іноземними партнерами;
- можливістю комплексного отримання ноу-хау (разом з технологічною документацією та технічною допомогою);
- умовами для підвищення кваліфікації національних кадрів;
- урахуванням здатності приймаючої сторони сприймати нову техніку та технології;
- збільшенням масштабів поширення технологічних нововведень;
- можливістю створення на базі діючих виробництв великої кількості об'єктів спільного підприємства шляхом розукрупнення великих підприємств і налагодження інтеграційних зв'язків між суміжниками;
- можливістю в межах ліцензійних угод, укладених додатково до договору при створенні СП, протягом 2—5 років освоїти самостійне виробництво імпортової продукції;
- відповідальністю іноземних партнерів за високу ефективність виробництва на основі наданої нової технології протягом усього періоду функціонування СП.

Залучення і використання іноземних інвестицій шляхом створення спільних підприємств є одночасно і засобом виходу держави із самоізоляції, а також включення її до системи міжнародного розподілу праці. Іноземні інвестори зацікавлені у створенні СП. Це зумовлюється можливістю отримати більший доступ до внутрішнього ринку країни, де розташовується СП, ніж за умов імпорту, який стримується нестачею вільно конвертованої валюти. Доступнішими стають для інвесторів і ресурси цієї країни.

В Україні на кінець 2000 р. найбільша кількість спільних підприємств (понад 95 %) діяла в обробній промисловості, в тому числі 22 % — у машинобудуванні і металообробці, 12 % — у деревообробній і целюлозно-паперовій галузях. Найпотужніші спільні підприємства (з кількістю штатних працівників 373) створені у паливній промисловості, де випускається найбільше продукції у розрахунку на одного штатного працівника.

В цілому в останні роки діяльність спільних підприємств в Україні була прибутковою. Загальний прибуток тут у 2000 р. становив близько 500 млн. грн. Однак у промисловості країни від діяльності спільних підприємств збитки на 35 % перевищували прибутки. Найбільша різниця між прибутками і збитками спостерігалась у сільському господарстві та заготівельній галузі. Збитки тут відповідно в 15 та 376 разів перевищували прибутки. Зате зі значними прибутками працювали спільні підприємства в таких галузях, як будівництво (прибутки перевищували збитки в 6,3 раза), наука і наукове обслуговування (в 14,4 раза), а також матеріально-технічне постачання і збут (в 688 разів).

Оскільки спільні підприємства — одна з наймобільніших форм обміну науково-технічними досягненнями, обов'язковою передумовою ефективною діяльності є тут високий технологічний розвиток кожного з них, а також галузі в цілому.

На жаль, статистичною звітністю в нашій країні не передбачено спеціальне відстеження технологічного розвитку спільних підприємств. Тому необхідний аналіз може бути здійснений за допомогою деяких непрямих показників, зокрема такого, як зміни продуктивності праці, що відбиває рівень трудомісткості продукції, а отже, вплив на неї технологічних факторів.

Загалом продуктивність праці на спільних промислових підприємствах вища за середній її рівень по промисловості. Тому їх розвиток може бути вагомим фактором розширення масштабів використання технологічних нововведень та підвищення ефективності виробничої діяльності. Щоправда, спільних підприємств і навіть галузей виробництва, де б продуктивність праці істотно перевищувала середню за галузями промисловості, не дуже багато. Більше того, спеціально проведені дослідження показали, що чимало підприємств із статусом спільних не досягає середнього значення продуктивності праці.

Отже, у спільних підприємств як носіїв прогресивних зрушень у технологічному розвитку виробництва є ще чимало резервів щодо посилення впливу цього важливого фактора на ефективність виробництва — продуктивність праці та прибутковість. Одним з таких резервів, як свідчить аналіз відповідних даних, може бути посилення концентрації виробництва на спільних підприємствах. Існує майже пряма залежність продуктивності праці від кількості працюючих. Тому укрупнення спільних підприємств має у майбутньому позитивно вплинути на такий показник їхньої діяльності, як продуктивність праці, оскільки розширить можливості щодо підвищення технічного рівня виробництва.

Про значення розвитку спільних підприємств для трансферу технологій свідчать певною мірою і співвідношення прямих іноземних інвестицій, вітчизняних інвестицій та інвестицій, що вкладаються цими підприємствами у виробництво інших країн світу. Загалом частка іноземних інвестицій у капітальних вкладеннях, що спрямовуються на розвиток вітчизняної економіки, становить поки що лише 4 %. Найбільше зацікавлені іноземні інвестори в розвитку спільних підприємств у сфері торгівлі і громадського харчування (майже 24 %), хоча в цій галузі лише незначна їх кількість виробляє продукцію. Тобто значний обсяг іноземних коштів вкладається у посередницькі послуги, мало пов'язані з обміном технологій.

Тим часом найвигіднішим є технологічне інвестування тих спільних підприємств, які виробляють продукцію. У таблиці наведені дані щодо прямих іноземних інвестицій у спільні підприємства. Вони свідчать, що частка підприємств, діяльність яких пов'язана з виробництвом продукції, не досягає і 30 відсотків загальної їх кількості. Найбільше іноземних інвестицій припадає на промисловість (65,5 %). Для інших галузей народного господарства країни ця частка надзвичайно мала, особливо в таких галузях, як транспорт,

зв'язок, охорона здоров'я, фізкультура і соціальне забезпечення. Загалом же значний обсяг іноземних інвестицій, що вкладаються в розвиток спільних підприємств, не використовується безпосередньо для технологічного забезпечення виробництва.

Структура іноземних інвестицій у спільні підприємства за галузями економіки					
Галузі економіки	Прямі іноземні інвестиції, % до підсумку	Прямі іноземні інвестиції на одне спільне підприємство, % до середнього рівня	Частка підприємств, що виробляють продукцію, %	Прямі іноземні інвестиції з України, % до інвестицій в Україну	Частка прямих іноземних інвестицій у загальних капіталовкладеннях, %
Всього	100	100	28,6	1,3	4,0
Промисловість	65,5	215,6	57,4	0,6	6,7
Сільське господарство	1,5	70,3	43,2	—	1,3
Транспорт і зв'язок	4,1	101,8	8,0	20,9	1,5
Будівництво	2,4	49,5	17,7	0,2	4,2
Торгівля і громадське харчування	13,3	27,6	14,4	0,0006	23,9
Матеріально-технічне постачання	0,2	40,5	13,4	6,6	
Виробничі види побутового обслуговування	1,2	40,3	50,0	—	6,5
Житлово-комунальне господарство	0,4	78,1	47,5	0,2	0,09
Охорона здоров'я, фізкультура та соціальне забезпечення	4,6	242,0	9,6	0,2	1,5
Наука і наукове обслуговування	0,4	19,0	30,0	0,2	

З даних таблиці випливає ще один важливий для нашої країни висновок: співвідношення іноземних інвестицій, які надходять в Україну, та тих, що спрямовуються в інші країни, — не на користь нашої держави. Найменше іноземних коштів йде на розвиток сільського господарства і таких галузей економіки, як транспорт, зв'язок, житлово-комунальне господарство, наука і наукове обслуговування. Тим часом саме в цих галузях (за винятком

транспорту і зв'язку) значна кількість підприємств виробляє продукцію, тому інвестиції у такі галузі економіки можуть стати передумовою передачі прогресивних технологій.

У сфері науки і наукового обслуговування 30% підприємств виробляють продукцію, яка у своїй основі містить новітні технологічні ідеї та розробки. Прикладом може бути діяльність спільних підприємств Національної академії наук України. На базі її науково-дослідних організацій засновано 30 спільних з іноземними фірмами підприємств. До них, зокрема, належить фірма «Річ», створена на базі Інституту проблем матеріалознавства та китайської Меньянської компанії з надтвердих матеріалів. Фірма випускає та впроваджує інструмент на основі нових надтвердих матеріалів. Аналогічною формою спільного підприємництва є фірма «ВАСП», яка об'єднала науковий потенціал Інституту матеріалознавства та фірми «Ашурст Технолоджи Корпорейшн» (США). Вона створена для виробництва алюмінієво-скандієвих сплавів, тобто нових ефективних матеріалів.

Інститут електрозварювання ім. Є. О. Патона та фірма «Інтертурбіна-Холдінг» (Нідерланди) стали базою для створення спільного підприємства «Інтертурбіна—Патон», метою діяльності якого є вдосконалення технологій та обладнання, а також випуск продукції з використанням технологій нанесення покриттів та електронно-променевої. Аналогічною за метою діяльності є і фірма «Вітова ЛТД» (Норвегія), що працює в тісному взаємозв'язку з Інститутом електрозварювання ім. Є. О. Патона.

Спільні підприємства «Анні» та «МІКАСС», які є творчими виробничими об'єднаннями Інституту імпульсних процесів і технологій НАН України, Аньшанської електронно-електричної компанії (Китай) і фірми «ВМІ» (Словаччина), плідно працюють над розробкою і впровадженням електророзрядних технологій, які належать до прогресивного технологічного напрямку розвитку матеріального виробництва — застосування імпульсної технології обробки предметів праці.

Спільне українсько-бельгійське хімічне підприємство «Інтерхім», засноване в Одесі Фізико-хімічним інститутом НАН України і фірмою «Сотрамо Інтернейшл НВ» (Бельгія), здійснює технологічну розробку, впровадження, виробництво і реалізацію хімічної, фармацевтичної, ветеринарної і суміжних видів продукції, вкрай необхідної для успішного втілення в життя державних науково-технічних програм, пов'язаних з профілактикою та поліпшенням здоров'я людини.

На прикладах діяльності перелічених спільних підприємств та всіх інших, які працюють разом з науково-дослідними установами НАН України, можна впевнитись у тому, що основою такого співробітництва є передусім прогресивне матеріальне виробництво, яке дає змогу випускати науково-технічну продукцію або продукцію, необхідну для перспективного економічного розвитку країни.

Чимало підприємств експортують готову продукцію за межі України, тобто спільне підприємство може бути засобом не тільки обміну технологіями, а й завоювання вигідних ніш на світовому ринку. Так, продукція науково-технологічного алмазного концерну «Алкон», створеного в 1999 р., експортувалася у 23 країни світу. Незважаючи на високу ціну алмазної продукції в Україні, що негативно впливає на її конкурентоспроможність на світовому ринку, експорт виробів цього об'єднання за останні два роки відчутно зріс.

Значним є обсяг експортно-імпортних операцій фірми «Інтерм» — спільного підприємства, заснованого Інститутом електрозварювання ім. Є. О. Патона. Обсяг виконаних експортно-імпортних операцій цієї фірми в 2000 р. обчислювався відповідно

315 і 250 тис. грн. Частина надходжень від зовнішньоекономічної діяльності у загальному її фінансуванні сягає 80 %. На експорт виготовлялися біметалчні листи, гранульований карбід, вольфрам, проводились дослідні роботи зі зварювання високонікелевих сплавів.

Територіальна організація спільних підприємств, створених за участю установ НАН України, повторює їх розміщення у країні в цілому. Найбільша концентрація СП характерна для Києва (20 % від загальної кількості підприємств), а також Одеси, Харкова, Дніпропетровська, Севастополя.

Від самого початку діяльність усіх підприємств, створених за участю академічних інститутів, мала одну особливість. На відміну від більшості інших спільних підприємств в Україні, які спрямовують свої зусилля на виробництво товарів широкого вжитку та на виконання транспортних, будівельних, торговельних, туристичних, побутових, поліграфічних послуг, вони мали на меті створення і реалізацію нових технологій, матеріалів, програмних продуктів, приладів, устаткування, методик тощо, тобто продукції наукового та науково-технічного характеру.

Діяльність українсько-американського СП «БАСКО», одним із засновників якого був Інститут молекулярної біології і генетики, українсько-болгарсько-польсько-американського «СІГМА», створеного за участю Інституту проблем міцності, передбачала виробництво та реалізацію на внутрішньому і зовнішньому ринках продукції, безпосередньо пов'язаної з розробками інститутів. Серед напрямів діяльності таких СП, як «Коприкей» (за участю Інституту кібернетики ім. В. М. Глушкова НАН України, Спеціального конструкторського бюро математичних машин і систем), «4І» (за участю тих же установ) та інших підприємств, створених наприкінці 80-х — на початку 90-х років, були також проектування, комплектація та складання засобів обчислювальної техніки, розробка і продаж програмного забезпечення, впровадження автоматичних засобів керування.

Протягом останніх років відбулася структуризація основних напрямів діяльності СП за участю установ НАН України. Науково-технічною діяльністю і розробкою технологій та проектно-конструкторської документації займаються 24 СП (65 %), а виробництвом готової продукції — 13 (35 %). Причому деякі підприємства одночасно працюють в обох напрямках, які у науково-дослідних установах та їх виробничих базах тісно пов'язані між собою.

Економічні зв'язки, що виникали при створенні спільних підприємств, можна охарактеризувати як фінансово-інвестиційні (які полягали у ввезенні капіталу в Україну) та зовнішньоторговельні (включали рух експортно-імпортних товаропотоків). Метою створення багатьох СП був розвиток експортної бази країн-інвесторів. Він забезпечувався наявністю в НАН України висококваліфікованих спеціалістів і технологій розробки науково-технічної продукції, можливістю надання виробничих площ і підсобних приміщень, можливостями постачання комплектуючих за світовими стандартами і обладнання, досвідом маркетингової діяльності та зв'язками на зовнішньому ринку. Привертає увагу те, що практично всі установи НАН України, які стали засновниками СП, мали у своєму складі дослідні виробництва або СКТБ, а іноді те й інше разом. Тобто в Академії протягом попередніх десятиліть склалася потужна дослідно-виробнича база, яка забезпечувала можливість відпрацювання на невеликих потужностях нових наукоємних технологій, випуск дослідних, пробних партій нових матеріалів та приладів. Тому тепер за наявності незначних капіталовкладень, сировини та енергозабезпечення ці підприємства швидко змогли переорієнтуватися на виконання нових технічних та технологічних завдань.

На жаль, далеко не всі спільні підприємства, створені у ці роки, виявилися життєздатними, а їхня продукція конкурентоспроможною. Здебільшого тут далися взнаки відсутність досвіду просування своєї продукції на ринок, недостатня обізнаність іноземних партнерів з місцевими умовами, недосконалість митного та податкового законодавства. Крім того, серйозною причиною «знекровлення» СП, створених наприкінці 80-х — на початку 90-х років, став розпад СРСР та економічного союзу країн Східної Європи.

Щоправда, для установ НАН України, технологічні розробки яких характеризуються досконалістю та високим рівнем, усі вищенаведені фактори не стали вирішальними. Тому такі СП, як українсько-американське «Патон Тек. Інк.», українсько-норвезьке «Вітова ЛТД» (предметом діяльності яких є розробка та впровадження зварювальних технологій), українсько-російське «Ресурс ЛТД» (спеціалізується на забезпеченні надійності корпусів реакторів для АЕС), українсько-словацьке «МІКАСС» (впроваджує нові електророзрядні технології) та деякі інші, продовжують працювати й сьогодні.

На відміну від спільних підприємств, утворених на першому етапі реформування економіки, ті, що були засновані за останні 5 років, виявилися стабільнішими. Розширилася сфера їхньої діяльності. Тепер це не тільки розробка технологій та реалізація продукції, а й науково-дослідна діяльність, надання інформаційних та маркетингових послуг, комерціалізація розробок інститутів шляхом ліцензування. Отже, співробітництво з іноземними інвесторами в матеріальній сфері економіки, а також у науці і науковому обслуговуванні є фактором, який позитивно впливає на науково-технічний розвиток економіки, бо створює можливості для наближення виробництва до рівня розвинених країн світу.

Втім, інтенсивність цього процесу значною мірою залежить від державної політики щодо підтримки та стимулювання розвитку форм міжнародного співробітництва, в тому числі й на основі діяльності спільних підприємств. Ідеться передусім про державну підтримку і надання переваг в оподаткуванні саме тим спільним підприємствам, які використовують прогресивну технологію і виробляють продукцію, здатну замінити імпорт і бути конкурентоспроможною на світовому ринку. Потрібні також інші методи заохочення: нижча плата за оренду земельної ділянки, знижені тарифи на воду та електроенергію, пільгові ставки податку з прибутку для тих підприємств, які експортують 70 % виробленої продукції, сприятливий валютний режим. Це стимулюватиме приплив прямих інвестицій, інноваційний розвиток саме тих галузей виробництва, які зорієнтовані на технологічні пріоритети.

Особливої державної підтримки потребують найбільші підприємства з іноземними інвестиціями, які використовують переважно вітчизняну сировину та комплектуючі компоненти. При цьому важливо, щоб державні органи всіляко сприяли технічному переозброєнню виробництва, здійсненню жорсткого технічного контролю за якістю комплектуючих виробів, що поставляються підприємствами-суміжниками. Потрібен постійний контроль за тим, щоб державну підтримку отримували саме ті підприємства, які використовують справді передову техніку і технологію, а не намагаються досягти короткочасного ефекту і мати валютну виручку за будь-яку ціну.

Зміцнення зв'язків між академічними установами України і аналогічними організаціями зарубіжжя має допомогти виявляти можливості для створення СП, здатних забезпечувати прориви у нових науково-технічних галузях. Важливо, щоб розширювалася практика виконання вітчизняних досліджень з використанням зовнішніх ресурсів та потенціалу зарубіжних талановитих учених.

Важливим фактором ефективної діяльності кожного СП є розподіл власності між кількома господарями його майна. Взаємовигідний розподіл сприяє розширенню масштабів діяльності підприємств у географічному плані, збільшує обсяг продажу і за рахунок цього підвищує вкладення у дослідження і розробки.

Кінцева мета створення спільних підприємств полягає переважно у прагненні одержати синергетичний ефект від взаємодії активів двох або більшої кількості установ, розташованих у різних країнах і спроможних поєднати свої зусилля і технологічні можливості задля досягнення максимальної вигоди від виробництва.

© АЛЕКСАНДРОВА Валентина Петрівна. Доктор економічних наук. Провідний науковий співробітник Інституту економічного прогнозування НАН України (Київ).

ГОРОХОВАТСЬКА Марина Ярославівна. Кандидат хімічних наук. Старший науковий співробітник — консультант Президії НАН України.

ЩЕДРИНА Таїсія Іванівна. Кандидат економічних наук. Старший науковий співробітник Інституту економічного прогнозування НАН України. 2001.